

Stein: het verdwenen klooster van Erasmus

Diederick Habermehl

'De plaats was zoo stinkend en ongezond, dat er qualijk koeyen, ik laat staan een menschje zo teer als ik ben konden aarden.'¹

Ten oosten van Gouda, juist voor men over de dijk Haastrecht bereikt, ligt links van de weg een terrein dat wordt aangeduid met de naam 't Klooster. Een klooster zal men hier echter niet aantreffen. Buiten een aanzienlijk oppervlak grasland staan op het terrein slechts een boerderij en enkele stallen. Toch verwijst deze naamgeving naar een historische werkelijkheid. In de bodem bevinden zich namelijk de resten van het verdwenen klooster Emmaus, waar Erasmus enkele jaren verbleef.

In dit artikel wordt aandacht besteed aan de fysieke resten van het klooster, zoals dat zich ooit uitstreckte langs de Steinse dijk. De benadering is in hoofdzaak archeologisch. Zowel bestaande - maar ongepubliceerde - waarnemingen als recent uitgevoerd bodemonderzoek kunnen ons helpen een beeld te vormen van het oorspronkelijke klooster. Om verschillende redenen zijn de beschikbare gegevens echter fragmentarisch, waardoor het lastig zal blijken een samenhangende reconstructie te creëren. Het veldonderzoek werd uitgevoerd in samenwerking met Archeologische Vereniging Golda en David Wilbourn.²

Overzicht van het kloosterterrein, zoals dat er nu bij ligt. Tussen het geboomte ligt boerderij 't Klooster.

Een kloosterstichting in het Land van Stein

In 1419 kregen de tertiariissen van de derde orde van Sint Franciscus, verblijvende te Gouda, van Jan de bastaard van Blois 'Oorloff ende consent te wonen in sijn heerlickye van Stein om te funderen ende op te rechten een clooster van geestelicke personen ter

ereen ende te loven Gods ende om der zielen salicheit.¹³ Het klooster, 'Emmaus' genaamd, werd gebouwd juist langs de dijk, ten westen van Haastrecht in het Land van Stein.⁴ Een erg lang leven was het echter niet beschoren. Op 16 juli 1549 brandde het klooster af en werd het verlaten.⁵ Aangezien herbouw te duur was keerde de kloostergemeenschap terug naar Gouda om zich in het Brigittenklooster aan de Raam te vestigen. Een eerste kijkje in de bodem leert dat de kloosterbouwers vermoedelijk bewust voor de betreffende locatie aan de dijk hebben gekozen. Juist op deze locatie bevindt zich namelijk een kleirug, die vanaf de Hollandsche IJssel schuin richting de Steinse Tiendeweg loopt. Deze kleirug is een overblijfsel uit de tijd dat de Hollandsche IJssel nog een dynamische, onbedijkte rivier was. Tijdens een overstroming drong het water ver in het veengebied door en liet een dik pakket klei achter. Van de stevige, kleiige bodem tussen het slappe veen maakte men dankbaar gebruik voor de bouw van de zware kloostergebouwen.

De bekendste bewoner van het klooster, Erasmus, legde in 1488 op aandringen van zijn voorgednen zijn gelofte af te Stein. Dat hij zich er niet bepaald op zijn plaats voelde, blijkt wel uit de hierboven geciteerde passage uit een van zijn brieven. Vijf jaar later was hij dan ook al weer vertrokken.

Het klooster 'Emmaus' afgebeeld op de kaart van Pieter Dirksz Crabeth uit 1520. Links Steyn, rechts de stad Gouda en de Haastrechtse brug.

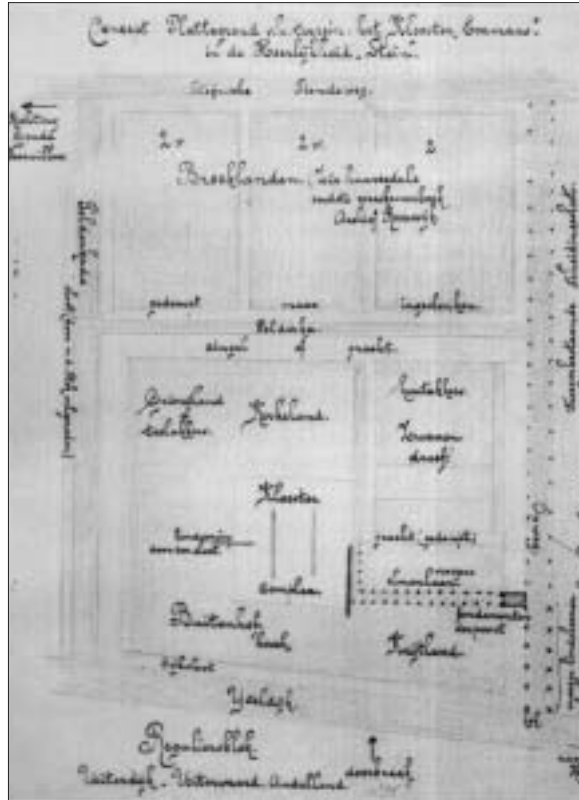
Klooster in kaart

Om een eerste indruk te krijgen van het klooster richten we ons op de cartografische weergaven die er van het complex bestaan. Als gevolg van het vroegtijdig einde van het klooster stuiten we daarbij echter op een probleem. Ten tijde van de fatale brand, halverwege de zestiende eeuw, was de cartografie nog slechts weinig ontwikkeld en werden nog geen prenten vervaardigd, zoals we die uit later tijd

kennen. De enige kaart waar het klooster als zodanig op figureert betreft de hierboven afgebeelde kaart van Pieter Dirksz Crabeth uit 1520. Hoewel waardevol, biedt deze kaart niet bepaald een goed beeld van de ruimtelijke ordening van het klooster. We zien een terrein, omgeven door geboomte, met binnenin een gebouw, dat sterk aan een kapel doet denken. De kaart van Christiaan Sgrooten uit 1560, die qua opzet veel lijkt op de hiervoor genoemde kaart, biedt evenmin houvast.

Latere kaarten tonen de situatie na de brand. Een kaart van het Rijnland uit 1615, van de hand van Floris Balthasars, toont een verkaveld terrein met een gebouw op de plek van de huidige boerderij. Het betreft een hofstede, zoals die op veel plekken in het landschap lagen. De eerste kaart die het voormalige kloosterterrein werkelijk gedetailleerd weergeeft is de kadastrale kaart uit 1832. Op deze kaart zien we een door grachten afgebakend terrein met centraal boerderij 't Klooster, destijds ook wel aangeduid als hofstede Kloosterstein. Ten westen daarvan, dichter langs de dijk, ligt een tweede boerderij, die tegenwoordig nog 'De Kloosterbrouwerij' is geheten. Het is aannemelijk dat op deze plek inderdaad de kloosterbrouwerij heeft gelegen. Het terrein binnen de grachten is afwijkend verkaveld. Mogelijk zien we in deze verkaveling nog een relict van het oorspronkelijke kloosterterrein weerspiegeld.

Een ander soort kaart kennen we van de hand van de Goudse historicus J.H. Carlier. Deze kaart, waarschijnlijk uit de jaren '40 van de vorige eeuw, toont eveneens een overzicht van het terrein. Interessant zijn in dit geval de veldnamen (zie afbeelding), die voor vrijwel elk kavel gegeven zijn. Het is niet geheel duidelijk op welke bronnen Carlier zich hierbij baseert en of deze veldnamen betrekking hebben op de kloosterperiode of de moderne tijd. Voorts zijn verschillende funderingen opgetekend, waaronder die van wat Carlier aanduidt als 'poort'. Hoewel interessant, lijkt er ruimtelijk weinig van de kaart te kloppen en is de betrouwbaarheid moeilijk in te schatten.

Het voormalige kloosterrein, zoals weergegeven op de kadastrale kaart van 1832 (links) en de kaart van J.H. Carlier (rechts). Op de kadastrale kaart is het gebouw links langs de dijk de kloosterbrouwerij. Rechts midden is boerderij 't Klooster.

Een ontmoeting met het onzichtbare klooster

Klooster 'Emmaus' ligt dus inmiddels eeuwenlang verborgen in de bodem, vrijwel geheel onttrokken aan het oog. In de loop der tijd zijn er echter, gewenst of ongewenst, 'ontmoetingen' met het verleden geweest. Over enkele van deze ontmoetingen zijn we op de hoogte. De oudste archeologische gegevens zijn, zoals hierboven reeds beschreven, opgetekend door Carlier, die, zo lijkt het, zelf waarnemingen verrichtte op het kloosterterrein. Aanvullende beschrijvingen van zijn waarnemingen op het kloosterterrein kennen we helaas echter niet. Hetzelfde geldt voor de waarnemingen, die tijdens latere bodemversturende werkzaamheden zijn gedaan. Van deze waarnemingen resten slechts de verhalen van de destijds aanwezige personen. Zo werden bij de bouw van de grote stal, ten westen van de boerderij, zowel resten van het klooster als van haar bewoners aangetroffen (E op de onderstaande overzichtskaart). Naar verluid waren op de plek van de stal funderingen van ijsselstenen op stammetjes aanwezig, met daartussen een aanzienlijk aantal skeletten. Zowel de funderingen als de skeletten zijn bij de bouw verwijderd. Ook bij de aanleg van de mestgoot en de sloop van de hooiberg, beide direct ten noorden van de boerderij en relatief dichtbij de zojuist genoemde stal, werden zwaar muurwerk en skeletten aangetroffen (F op de overzichtskaart). Het eerste echte onderzoek na

Carlier, werd in 1985 verricht door Archeologische Vereniging Golda. Bij dit onderzoek werden op verschillende locaties op het kloosterterrein resten aangetroffen, die aan het klooster konden worden toegeschreven.

Nieuwe aandacht, nieuw onderzoek

Met de recente hernieuwde aandacht voor Erasmus kwam ook het oude kloosterterrein weer in beeld. Nieuw onderzoek zou, gecombineerd met reeds bekende gegevens, meer zicht moeten bieden op de resten van het klooster, dat ooit langs de Steinse dijk lag. Het onderzoek werd uitgevoerd in februari en april 2006 en bestond uit twee deelonderzoeken, te weten een veldverkenning en geofysisch onderzoek.

Losse vondsten

Bij de veldverkenning is het kloosterterrein verkend door het simpelweg te belopen. Aan het oppervlak zichtbare overblijfselen van het klooster konden op deze wijze worden waargenomen. De meeste van deze overblijfselen zijn losse vondsten. Vooral langs de slootkanten konden veel fragmenten bouw materiaal, aardewerk en glas worden opgeraapt. Verschillende aardewerkfragmenten zijn in de kloosterperiode te dateren. Ook een klein rechthoekig stuk glas, lichtblauw van kleur, zal tot het klooster hebben behoord. In de eerste helft van de 16e eeuw was het technisch nog niet mogelijk grote ruiten te maken, zodat kleine ruitjes door middel van loodstrips tot een groter geheel werden samengesteld. Het gevonden stuk glas past in een dergelijk raam. Op het terrein werd ook een fragment menselijk botmateriaal aangetroffen. Dit dijbeenfragment is waarschijnlijk afkomstig uit een verstoord graf.

Links een fragment glas, dat ooit in een glas in lood raam gevat zal hebben gezeten. Rechts de natuurstenen zuil, zoals die op het kloosterterrein werd aangetroffen.

Het aangetroffen bouw materiaal kan ons iets vertellen over het uiterlijk van het klooster. Op het terrein werden twee soorten bakstenen aangetroffen, ijsselstenen en kloostermoppen. De kloostermop is een grote, grove baksteen, roodbruin van kleur, terwijl de veelal gele ijsselsteen aanzienlijk kleiner en fijner is. Voorts werden aanzienlijke hoeveelheden kalk- en zandsteen aangetroffen, waarvan het oorspronkelijke gebruik niet bekend is. Mogelijk was deze steensoort als 'speklaag' in de muren verwerkt of werden zelfs volledige muren met dit materiaal geconstrueerd of bekleed. De aan-

getroffen leisteen zal zeker als dakbedekking hebben gediend.

Meer omvangrijk zijn twee natuurstenen architectuurfragmenten, een zuil en een lijst, welke ook op het terrein werden aangetroffen. De zuil is vervaardigd uit Bentheimer zandsteen en dateert waarschijnlijk tussen ongeveer 1450 en 1550. Dergelijke zuilen, die als een soort prefab-producten werden aangeleverd, vonden voornamelijk toepassing als dragers van keldergewelven van doorgaans ten minste twee beuken breed. Het tweede object betreft een geprofileerde waterlijst, die waarschijnlijk horizontaal in het muurwerk van de buitengevel ingemetseld is geweest.⁶

Muren op klei en veen

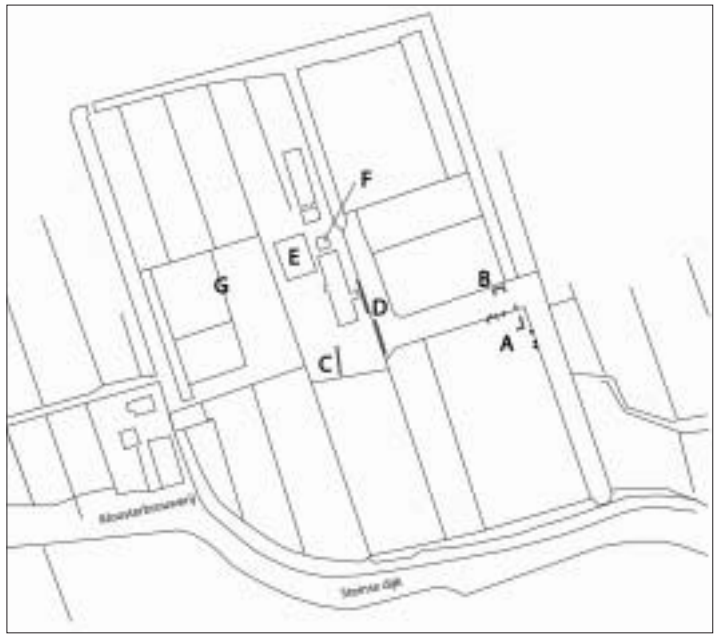
Naast losse vondsten werden ook meer structurele resten van het klooster waargenomen. Op verschillende plaatsen konden dicht aan het oppervlak muren worden gelokaliseerd, die met redelijke zekerheid aan het klooster kunnen worden toegeschreven. Bovenstaande figuur toont een overzicht van het kloosterterrein, waarbij de letters de respectievelijke waarnemingen markeren. Muur A ligt op een hoek van het weiland aan de rand van het terrein, naast de huidige oprijlaan. Opmerkelijk is het grote steenformaat van de in deze fundering verwerkte

kloostermoppen.⁷ De vroege datering van dit formaat steen doet vermoeden dat het een

partij hergebruikte baksteen betreft. Hergebruik van bouw materiaal van de sloop was destijds een gebruikelijke gang van zaken. Interessant is dat muur A aan de andere zijde van de sloot doorloopt, hetgeen tot de conclusie leidt dat de sloot pas na de sloop van het klooster is gegraven. Naast de stenen muur werden in de slootkant van locatie A opmerkelijk zware houten palen waargenomen, sommige staand, andere liggend. Ondanks de onbekende functie is het aannemelijk dat ze tot het klooster hebben behoord. Mogelijk vormden ze deel van een houten constructie, die gezien de zwaarte van de palen van aanzienlijke omvang zal zijn geweest.

Muur B bestaat niet uit baksteen, maar, wonderlijk genoeg, volledig uit natuursteen. Onderzoek leert dat het waarschijnlijk zandige kalksteen uit de buurt van het Belgische Gobertange betreft.⁸ Dat ook deze steen is hergebruikt, lijkt aannemelijk doordat in de hoek van de fundering een bewerkt - en daarmee secundair gebruikt - fragment werd aangetroffen. Interessant is dat de locatie van deze fundering overeenkomt met de locatie waar Carlier 'de poort' situeert. Het is waarschijnlijk dat ook Carlier deze fundering heeft waargenomen. Wanneer het werkelijk een poort betreft is de vraag hoe deze zich naar het zuiden uitstrekt. Mogelijk vormde ook de muur en palen van locatie A deel van de poortconstructie.

Ook direct voor en in de slootkanten langs de boerderij werden verschillende muren vastgesteld (muren C en D). Opvallend is dat vooral muur C scheef op de huidige boerderij is georiënteerd. Bij een blik op de kadastrale kaart van 1832 blijkt dat de oude, omstreek 1900 afgebrande boerderij op een gelijke wijze 'scheef staat'. De gelijke oriëntatie van kloostermuren en boerderij doen vermoeden dat deze boerderij direct op de kloosterresten is gefundeerd. De muren van locatie D bevinden zich aan twee zijden van de sloot. Ook in dit geval zijn de muren overwegend uit natuursteen opgebouwd. Het is vooralsnog moeilijk te bepalen of deze muren werkelijk samenhangen met een kloosterstructuur of in later tijd als slootversteving zijn opgetrokken.

Overzichtstekening van het kloosterterrein met daarop de verschillende vondstlocaties aangegeven.

Fundering B vanuit het noordoosten gezien. De natuurstenen fundering is goed zichtbaar in het veld. De witte lijn geeft aan waar het muurwerk loopt.

1 bevindt zich direct voor de tuin van de boerderij, op het perceel dat ook wel als de boomgaard wordt aangeduid. Locatie 2 betreft het perceel, waarop ook muur A werd waargenomen.

Het interpreteren van de metingen blijkt veelal problematisch. Zo ook in dit geval. Helaas zijn vooral de kabels en leidingen duidelijk te onderscheiden. Het is zeker, en mogelijk ook I, kunnen als zodanig worden geïnterpreteerd. Voor de overige uitslagen ligt het moeilijker. Op de meest interessante locatie J zijn waarschijnlijk concrete resten van het klooster in de bodem aanwezig, hoewel een duidelijke structuur moeilijk kan worden gereconstrueerd. De globaal noord-zuid verlopende lijn L kan waarschijnlijk als oude,

Magnetometerresultaten van de twee onderzochte deelgebieden. Links locatie 1, rechts locatie 2. De letters geven enkele opvallende uitslagen aan.

Een kijkje in de bodem

Een kijkje in de bodem zonder te graven. Dat is mogelijk door middel van geofysisch onderzoek. Bij het onderzoek te Stein is gebruik gemaakt van magnetometrisch onderzoek, waarbij kleine magnetische afwijkingen in de bodem worden gemeten.

Archeologische resten, zoals muren en greppels, komen vaak duidelijk uit deze metingen naar voren.

Voor het relatief tijdrovende onderzoek werden twee locaties geselecteerd. Locatie

gedempte sloot worden geduid, hetgeen wellicht ook voor het eerder genoemde I geldt. Gezien de bestaande onduidelijkheden zou het zeer wenselijk zijn de metingen uit te breiden en te toetsen aan de hand van aanvullend onderzoek, zoals booronderzoek. Tot op heden zijn pogingen tot vervolgonderzoek echter mislukt.

Verborgene klooster

Het historisch onderzoek, gecombineerd met het nieuwe veldonderzoek, biedt een bescheiden kijkje binnen het klooster, zoals dat ruim 450 jaar geleden langs de dijk lag. De bebouwde kern van het omgrachte kloosterterrein zal ter plekke van de huidige boerderij en stallen hebben gelegen. De aangetroffen begravingen waren

dan waarschijnlijk binnen en om de kapel of in de eventuele kloosteromgang gesitueerd. Aan de oostelijke rand van het terrein stond een bouwwerk, dat mogelijk als poortgebouw kan worden geduid en geheel westelijk langs de dijk lag de kloosterbrouwerij. Ten minste een deel van de kloostergebouwen zal met het relatief veel aangetroffen witte kalksteen zijn gebouwd, bekleed of versierd. De daken waren bedekt met leisteen.

Bekend is dat het klooster ten minste een kapel, bibliotheek (*tabularium*) en schrijfsaal (*scriptorium*) bezat.⁹ Voorts zullen logischerwijs een slaapzaal, eetzaal en keuken aanwezig zijn geweest. In het beter bekende klooster Den Hem, nabij Schoonhoven, worden verder nog een *calefactorium* (verwarmde ruimte), een *bouhuys* en een *bergen* (schuur) genoemd.¹⁰ In veel kloosters waren de belangrijke ruimtes rond een kloosterhof geordend, die veelal aan de zuidkant van de kapel gelegen was.

De agrarische activiteiten in het Land van Stein zullen waarschijnlijk grotendeels vergelijkbaar zijn geweest met die van Den Hem. Op het land, dat destijds beter geschikt was voor akkerbouw, werden onder meer haver, hop en hennep verbouwd.¹¹

Een vervolg?

Afsluitend verdient het kloosterterrein aanbeveling voor vervolgonderzoek en bescherming.¹²

De vermoede poortfundering (B) ligt direct aan het oppervlak en is daarmee bijzonder gevoelig voor zowel verwerking als bodemverstoringende activiteiten. Ook de houten palen op locatie A staan bloot aan verwerking en verrotting. Passief beschermen staat in dit geval gelijk aan bronnenverlies met betrekking tot een bijzonder interessant stukje Goudse historie in het Land van Stein.

Diederick Habermehl (1982) rondde recentelijk een masteropleiding Provinciaal-Romeinse archeologie af aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Momenteel neemt hij als promovendus deel in een onderzoeksprogramma over villa-landschappen in de noordelijke periferie van het Romeinse rijk. Zijn interesse voor de middeleeuwse archeologie kreeg vooral vorm binnen de Goudse archeologische vereniging Golda.

Noten

- 1 A.J. Kölker, *Haastrecht - Hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van 'die Steede ende Landen van Haastrecht'* (Dordrecht, 1974) 169.
- 2 Voor het geofysisch onderzoek spreek ik mijn bijzondere dank uit aan David Wilbourn (DW Consulting), die kosteloos en met groot enthousiasme een bijdrage aan het onderzoek leverde. Archeologische Vereniging Golda bedank ik in de personen van Marcel van Dasselaar, Chris Akkerman, Cees Doedeijns en Bas van der Laan.
- 3 Kölker, *Haastrecht*, 168.
- 4 H. van Dolder-de Wit, 'Goudse kloosters in de middeleeuwen (10 en slot). De reguliere kanunniken van Stein', *Tidinge van Die Goude* 4 (1999) 93.
- 5 Kölker, *Haastrecht*, 169.
- 6 Met dank aan D.J. de Vries.
- 7 Een van de stenen uit deze fundering meet maar liefst 31x15x6,8 centimeter.
- 8 Met dank aan Henk Kars.
- 9 Van Dolder-de Wit, 'Goudse kloosters', 93.
- 10 H. v.d. Molen, 'De landen van het klooster Den Hem', in: *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard 3/4* (1995), 21-84. Overgenomen van de kaart (kaart 14) uit het kaartenboek 1571.
- 11 V.d. Molen, 'Klooster Den Hem', 21.
- 12 Het terrein heeft de status van 'hoge archeologische waarde' en is daarmee in theorie beschermd tegen verstering. In praktijk staan de resten van het klooster echter bloot aan het reële gevaar van vernieling, al dan niet door naïviteit van de verstoorder. Daarnaast speelt de natuur als eroderende factor een rol.